

УДК 94(47).(479.24).(479.25)

DOI: 10.20535/2307-5244.56.2023.288763

М. С. Іскендерова

ORCID: 0000-0002-1545-9434

*Інститут історії ім. А. А. Бакіханова НАН Азербайджану**M. S. Iskenderova**History Institute named after A. A. Bakikhanov
of National Academy of Azerbaijan*

РОСІЙСЬКА ПОЛІТИКА В АЗЕРБАЙДЖАНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ — НА ПОЧАТКУ ХІХ ст. (СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД)

*Russian Policy in Azerbaijan in the Second Half of the 18th —
Early 19th Centuries (a Contemporary View)*

У статті обґрунтовано і об'єктивно представляється вивчення факторів, що визначили особливу важливість Азербайджану в загарбницькій південнокавказькій політиці Росії в зазначений період. Розглянуті у статті роботи дали змогу об'єктивно оцінити різноманітні методи реалізації експансіоністської політики Росії в Азербайджані, визначити напрями цієї політики та виявити характерні риси у вивченні політичних відносин Азербайджану з Росією в другій половині ХVІІІ — на початку ХІХ ст.

Геополітичне і геостратегічне значення Азербайджану, як і Південного Кавказу, загалом в імперських планах Росії сприяло тому, що політика Росії в цьому регіоні у ХVІІІ — на початку ХІХ ст. завжди перебувала в центрі уваги дослідників. У статті зроблено спробу історіографічного аналізу праць деяких представників сучасної історіографії, присвячених вивченню російської політики в Азербайджані та її етапів у другій половині ХVІІІ — на початку ХІХ ст. Розкривається, якою авторами бачили суть політики Росії та її інтересів як в Азербайджані, так і на Південному Кавказу загалом. Роботи сучасних дослідників, присвячені цим питанням, дають змогу охарактеризувати гегемоністську політику царизму в регіоні. Аналіз значених праць дає можливість простежити відмову від ідеологізованого підходу радянської епохи до досліджуваної проблеми, завдяки чому ці вчені виявили головне — колоніальну сутність політики Росії в Азербайджані в зазначений період.

Важливість скрупульозного історіографічного дослідження політики Росії в Азербайджані впливає з необхідності з'ясування ролі Росії в насильницькому розподілі території Азербайджану та його народу. Новий підхід сучасних дослідників до вивчення азербайджанського вектору південнокавказької політики Росії дає змогу виявити рівень вивченості історичного коріння багатьох геополітичних процесів сучасності.

Ключові слова: азербайджанське ханство, експансіоністська політика, Катерина II, релігійний чинник, колоніальна сутність.

The geopolitical and geostrategic significance of Azerbaijan, and the South Caucasus region as a whole, in Russia's imperial agendas, has consistently captured the attention of researchers, given its central role in the 18th-century Russian policies. This article undertakes a historiographical analysis of select contemporary scholarly works focused on the expansive strategies Russia employed in Azerbaijan during the latter half of the 18th century.

In this exploration, the author delineates the determinants that underscored Azerbaijan's critical position in Russia's aggressive pursuits in the South Caucasus during this era, providing an objective examination of the underlying factors. The article evaluates the array of methods Russia utilized to further its expansionist objectives in Azerbaijan, identifying the distinct policy directions and highlighting the characteristics prevalent in the political relations between Azerbaijan and Russia at the time.

Furthermore, the article leverages the works examined to offer a balanced appraisal of Russia's strategies, facilitating a deeper understanding of the geopolitical dynamics that governed the Azerbaijan-Russia relations in the second half of the 18th to the early 19th century. The author advocates for a meticulous historiographical scrutiny of Russia's strategies in Azerbaijan, spurred by a necessity to comprehend Russia's role in the forceful annexation of Azerbaijani territories and the subjugation of its populace.

Emphasizing the innovative approaches of modern scholars to the study of the Azerbaijani facet of Russia's South Caucasus strategies, the article unveils the extent to which the historical antecedents of numerous current geopolitical processes have been explored, thereby underscoring the relevance of this historical analysis in understanding contemporary geopolitical dynamics.

Keywords: Azerbaijanians khanat, expancy policy, Catherine II, the religious factor, colonial essence.

Південний Кавказ займав важливе місце в загарбницьких планах Росії, в її східній політиці XVIII — початку XIX ст., що було обумовлено геостратегічною і геополітичною значущістю даного регіону, зокрема території Азербайджану. В радянській історіографії низку аспектів цієї теми викладено суб'єктивно й фальсифіковано. У зв'язку з падінням радянського режиму зникла необхідність слідувати кон'юнктурним потребам при висвітленні історичної дійсності. Відтоді з'явилася ціла плеяда істориків нової генерації, які відмовилися від нав'язаних імперських концептуальних трактувань минулого. З цього погляду, з'явилася потреба в новому аналізі політики Росії в другій половині XVIII–XIX ст. в Азербайджані,

тим більше, що наслідки цієї політики впливають на долю азербайджанського народу досі.

Основна мета цієї статті полягає в історіографічному аналізі праць сучасних азербайджанських та російських дослідників, які об'єктивно трактують політику Росії в Азербайджані в окреслений період. Це історіографічне дослідження як випливає з необхідності об'єктивно підійти до проблеми, так і зумовлене відсутністю спеціального, комплексного історіографічного дослідження зі зваженою оцінкою політики Росії в Азербайджані у зазначений період.

Методологія цього дослідження базується на залученні робіт, присвячених вивченню російської політики в Азербайджані в другій половині XVIII ст., з використанням проблемного, конкретно-історичного методів, а також аналізу. Історіографічний аналіз зазначеної теми з використанням наукових принципів історизму та об'єктивності допоміг уникнути політичних стереотипів і упереджень, чітко визначити позиції авторів щодо загарбницької політики Росії в Азербайджані в період, що вивчається, з'ясувати спільність думки авторів про геостратегічний та економічний стан Азербайджану як політичний чинник широкомасштабних задумів Росії у південно-кавказькому регіоні.

Сучасними вченими керує бажання внести ясність у низку аспектів проблеми, замовчувані або ідеологізовані радянською історіографією.

У працях істориків радянського періоду¹ (Абдуллаєв, Т. Б. 1958; Гаджиев, В. Г. 1965; Ибрагібейли, Х. М. 1969; Левиатов, В. Н. 1948; Мустафав, Дж. М. 1989 та ін.) особливо підкреслювалося прагнення Росії опанувати сировинні ресурси Південного Кавказу, перетворити його на ринок збуту товарів російських мануфактур, особливо акцентуючи на економічних аспектах цієї політики, нав'язуючи читачам думку про визвольну й прогресивну роль російських завоювань на Південному Кавказі, то в сучасній історіографії особлива увага приділяється тому, наскільки російська експансія на Південний Кавказ була зв'язною ланкою у взаєминах Росії з державами як Передньої Азії, так і Європи.

У другій половині XVIII ст. для втілення заповітних цілей царської Росії, пов'язаних з територією Азербайджану, склалися сприятливі умови: після смерті Надір Шаха 1747 р. його держава розпалася на окремі ханства та володіння. В межах історичних земель Азербайджану виникли понад 20 незалежних і напівзалежних ханств. Роздробленість і міжусобиці в межах Азербайджану робили ханства небороноспроможними, що сприяло активізації тут російської політики й призвело до царистського завоювання території Північного Азербайджану в першій третині XIX ст.

¹ Присоединение Азербайджана к России и его прогрессивное развитие в области экономики и культуры / ред. А. Гулиев, В. Мочалов. Баку, 1955.

Говорячи про відносини, що склалися між Росією й азербайджанськими ханствами в аналізованих роботах, то в них показана спадкоємність здавна закладеної політики Росії на Південному Кавказі, зокрема — в Азербайджані. Історики справедливо відзначають, що сформована в Азербайджані після смерті Надір Шаха феодальна роздробленість створювала сприятливі умови для реалізації загарбницьких планів Росії. Роздробленість Азербайджану з феодальними міжусобицями, викликаними розбіжностями між ханствами, об'єктивно відносять до факторів, що сприяли підступам і Османської, і Каджарської імперій в Азербайджані, а також правильно розглядаються як перешкода на шляху створення єдиної централізованої держави (Гусейнов, Р. Н. 2015, с. 94; Рагимли, Г. 2018, с. 44, 48).

На думку О. Кузнецова, який, очевидно, виправдовував імперські амбіції Росії, саме відсутність єдиної централізованої держави на території Азербайджану стала головною причиною її розчленування між сусідніми великими державами (Кузнецов, О. 2014, с. 37–38). Азербайджанські історики обґрунтовано стверджують, що Азербайджан був центром зіткнення інтересів не лише згаданих держав, а й країн Західної Європи — Англії та Франції, що також стало фактором, який перешкоджав створенню в Азербайджані централізованої держави¹. Азербайджан посідав провідне місце в східній політиці Росії, яка прагнула досягнути експансіоністських цілей, демонструючи нібито дружнє ставлення до азербайджанських ханств у роки російсько-османської війни (1768–1774 рр.), але при цьому відправляла військові експедиції сюди².

Разом з тим, аналізуючи позицію азербайджанських ханств у цей період, розглядаючи їхній союз з одновірною Османською державою, Г. Рагимлі особливо підкреслює вимушеність орієнтації азербайджанських володарів на Російську державу, обумовлену її військовою могутністю (Рагимли, Г. 2018, с. 141). Автори характеризують позицію Росії щодо ханств Азербайджану загалом як вичікувальну. Разом з тим, розглянуті в їхніх працях втручання Росії у справи Губинського і Карабаського ханств яскраво підтверджують зазначену послідовну російську експансіоністську політику в Азербайджані.

Так, дуже показовим є завзятий опір царизму політиці об'єднання Фаталі хана Губинського та низки азербайджанських володарів, оскільки об'єднання Азербайджану не відповідало гегемоністським інтересам Росії. У їхніх спробах створити єдину державу в Азербайджані автори справедливо бачать фактор, що гальмував реалізацію загарбницьких планів Росії в регіоні³ (Рагимли, Г. 2018, с. 32–34, 50, 99).

¹ Azərbaycan tarixi: uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər / red. t.e.d., prof S.Aliyarlı. Bakı: Azərbaycan, 1996. S. 541.

² Azərbaycan tarixi: uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər / red. t.e.d., prof S.Aliyarlı. Bakı: Azərbaycan, 1996. S. 536.

³ Azərbaycan tarixi: uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər / red. t.e.d., prof S.Aliyarlı. Bakı: Azərbaycan, 1996. S. 533.

Диференційований підхід до поетапного розгляду відносин азербайджанських ханств з Росією дає змогу виявити і двоїстість її політики, що ґрунтовно досліджено в історичній літературі. Зокрема, яскраво віддзеркалено питання, пов'язані з військовою допомогою російського уряду Фаталі хану Губінському у відновленні його влади, що проявилось у відправці російських військ на чолі з Медемом та з причинами ускладнення їх взаємин (Рагімли, Г. 2018, с. 86–97). Своєрідним «лакмусовим папірцем» для прояву справжніх цілей Росії автори вважають Георгіївський трактат 1783 р. про перехід Картлі-Кахетинського царства під російський протекторат. Росія відмовлялася визнавати незалежну позицію азербайджанських ханств, спрямовану фактично на протидію Георгіївському трактату¹. Р. Рагімли підкреслює, що в царській політиці спостерігалось прагнення перешкоджати посиленню азербайджанських ханств і «підпорядкування інтересів азербайджанських ханів політиці грузинського царя та пошуку рішень для створення вірменської держави» (Рагімли, Г. 2018, с. 102). Щоправда, автори намагаються пояснити відхід Медема тиском на Росію з боку як Ірану, так і Османської імперії².

Попри переконання у двоїстості загалом позиції російської влади стосовно азербайджанських ханів, у низці робіт простежується цілеспрямована царська політика щодо підтримки християнсько-вірменського населення з метою створити на азербайджанських землях християнську державу (Рагімли, Г. 2018, с. 103). При розгляді втілення ідеї буферних держав на Південному Кавказі з боку Росії Г. Рагімли розкриває не тільки призначення цих держав як щита проти османських і каджарських військ в даному регіоні, але й акцентує на ролі картлі-кахетинського царя Іраклія II як інструмента реалізації російських планів. Підписання Георгіївського трактату розглядається як підтвердження домінування імперських амбітних прагнень Росії у регіоні (Рагімли, Г. 2018, с. 149, 150–151).

Г. Рагімли особливо констатує негативний вплив указаної російської політики на взаємини Російської імперії з азербайджанськими володарями. Ця політика вимушено зблизила азербайджанських володарів з Османською державою після підписання Георгіївського трактату. У зв'язку з цим доречно та об'єктивно звучить висновок: «Хоча всі ці держави (Росія, Османська держава та Каджарський Іран. — Авт.) і мали одну мету — оволодіння територіями Азербайджану, проте намагалися реалізувати її різними методами, насамперед, виходячи зі своїх військових, дипломатичних та економічних можливостей» (Рагімли, Г. 2018, с. 256).

В одній зі статей, виданих у збірнику «Росія та Кавказ: історія та сучасність», йдеться про арбітражну роль Росії у відносинах південнокавказьких

¹ Azərbaycan tarixi: uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər / red. t.e.d., prof S.Aliyarlı. Bakı: Azərbaycan, 1996. S. 536–537.

² Azərbaycan tarixi: uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər / red. t.e.d., prof S.Aliyarlı. Bakı: Azərbaycan, 1996. S. 533.

володарів та про відповідність розвитку відносин з Картлі-Кахетинським царством інтересам південнокавказької політики Росії після Георгіївського договору (Гасанов, М. Р. 2010, с. 156, 157, 160).

В історіографії укорінилася думка, що Росія застосовувала у своїй загарбницькій політиці в південнокавказькому регіоні традиційний для неї політичний принцип «розділяй і володарюй», використовуючи при цьому «вірменський чинник» і прагнучи зіграти на конфлікті між карабаським ханом і меліками, продовжуючи розпочату політику заступництва християнам у мусульманських країнах, яку почав іще Петро I (Наджафли, Г. 2014, с. 38).

У низці робіт конкретизуються дії царського уряду щодо азербайджанських ханств, спершу від завуальованого бажання встановити дружні відносини до помірної політики. Однак успіх Росії у російсько-османській війні 1787–1791 рр. визначив жорстку політичну лінію царату в даному регіоні.

Тут доречно звернутися до міркувань сучасного російського дослідника І. Бочарнікова. Як і більшість російських дослідників радянського періоду (Гаджиев, В. Г. 1965; Маркова, О. П. 1966; Смирнов, Н. А. 1958; Фадиев, А. В. 1960 та інші) він трактує азербайджанські ханства як провінції Ірану, не сприймаючи їх як незалежні державні утворення, та підкреслює увагу російського уряду до Грузії та «Вірменії». Хоча про існування Вірменії в Південному Кавказі у цей період не може бути й мови. Разом з тим, Бочарников посилається на «зухвалості ханів, що часто повторюються» (Бочарников, І.), намагаючись видати за причину передбачуваного походу російських військ на чолі з О. Суворовим 1781 р. в регіон необхідність «утихомирити їх силою зброї» (Бочарников, І.).

Водночас, І. Бочарников дійшов об'єктивного висновку в тому, що «вже у другій половині XVIII ст. приєднання Закавказзя до Росії, як частини загального східного питання, перейшло в область практичної реалізації» (Бочарников, І.). На той час кавказький політичний курс царизму був найважливішим у її східній політиці (Бочарников, І.). Автори підкреслюють, що в 1790-ті рр. царизм проводив дуже обережну, недовірливу політику щодо азербайджанських володарів. Росія ретельно приховувала колоніальну сутність своєї політики під маскою рятівниці в разі османської чи кадjarської загрози (Рагимли, Г. 2018, с. 106–107). Отже, дослідники справедливо показують, що керівництво Росії використовувало звернення азербайджанських ханів за російським покровительством виключно у власних інтересах.

Ці звернення азербайджанських ханів до Росії аж ніяк не мали на увазі втрату незалежності, а мали слугувати основою для політики лавірування (Рагимли, Г. 2018, с. 106–111). На думку Р. Гусейнова, «Азербайджан, розділений на ханства, навіть у смутний період, коли за регіон ішла боротьба між трьома імперіями: Іраном, Туреччиною та Росією, прагнув до збереження своєї незалежності» (Гусейнов, Р. Н. 2015, с. 94).

Розглядаючи шляхи втілення планів Росії в регіоні, дослідники приділяють увагу зміні засобів політики царизму залежно від обставин. Справедливо представивши Каджарську імперію державою, чії інтереси на Південному Кавказі стикалися з інтересами Росії, навала іранського шахіншаха Ага Мухаммеда Каджара вони об'єктивно оцінюють як чинник, що прискорив перехід від обережної політики російської влади до воєнних дій, про що свідчить організований похід російських військ на чолі з В. Зубовим (Рагимли, Г. 2018, с. 111–112).

Азербайджанські історики вказують на наступність політики Петра I, відзеркаленням чого вважають маніфест Катерини II, виданий перед походом В. Зубова, де було завуальовано справжні цілі й завдання вступу російських військ у регіон¹. Говорячи про спадкоємність політики Росії, доречно буде звернути увагу на висновок азербайджанських істориків, що неспроможність Петра I остаточно завоювати Азербайджан, як планувалося, в подальшому вміло компенсували його наступники, які довершили справу (Əsədov, F. 1993, s. 15).

Разом з тим, навіть з урахуванням політики лавірування азербайджанських володарів у роботах констатується схильність більшості азербайджанських ханів до отримання допомоги від Росії в сподіванні протистояти відкритій погрози Каджарського Ірану знищити незалежні ханства. Понад те, деякі історики висловлюють думку, що проросійська орієнтація низки азербайджанських володарів відіграла вирішальну роль у навалі Ага Мухаммед Каджара 1795 р. до Грузії й Азербайджану (Гусейнов, Р. Н. 2015, с. 105; Рагимли, Г. 2018, с. 227, 232; Tahirzadə, Ə. 2002, s. 25).

Засобами реалізації загарбницької політики царизму низка дослідників називає релігійний чинник. Зокрема, недовіра азербайджанських володарів до В. Зубова обґрунтовується діями вірмен, спрямованими на створення християнської держави на азербайджанських землях (Рагимли, Г. 2018, с. 113; Əsədov, F. 1993, s. 10–12). Разом з тим, у більшості робіт дано обґрунтовану характеристику походу Ага Мухаммеда Каджара, який вплинув на міжнародний престиж Катерини II, а похід В. Зубова представлений як претензійна реакція на дії Ага Мухаммеда в регіоні. Навіть при суто перерахуванні азербайджанських міст, тимчасово захоплених під час походу Зубова, підкреслюються наміри Росії завдати удару по позиціях Ага Мухаммеда на Південному Кавказі (Гусейнов, Р. Н. 2015, с. 106; Tahirzadə, Ə. 2002, 33 та ін.).

Міркування І. Бочарнікова можуть бути важливим підтвердженням усієї трагічності для Росії відкликання російських військ за наказом Павла I. Представивши дії Павла I як заперечення політики Російської держави за Катерини II, автор говорить про їх негативний вплив на престиж і стійкість позиції Росії на Південному Кавказі (Бочарников, И.).

¹ Azərbaycan tarixi: uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər / red. t.e.d., prof S.Aliyarlı. Bakı: Azərbaycan, 1996. S. 551.

Похід Зубова привертає особливу увагу дослідників, що розглядають його як спробу, хоч і безуспішну, продовжити й завершити загарбницькі плани Петра I щодо Південного Кавказу, і, в першу чергу, Азербайджану.

Попри переривання походу російських військ 1797 р., автори низки статей підкреслюють незмінність стратегічного курсу Росії на захоплення зазначеного регіону. Віддзеркаленням цього є антикаджарський Георгієвський договір, підписаний 1802 р. між деякими володарями Азербайджану та Дагестану з Росією.

Поряд зі спробами прояснити в цьому договорі політичні й торгові цілі царизму в регіоні, автори справедливо оцінюють його як черговий крок, що завуальовував справжні наміри Росії на Південному Кавказі. На думку азербайджанських істориків, створення, згідно з цим договором, федеративної держави на Південному Кавказі фактично стало підготовкою остаточного входження регіону до складу Росії.

Нам видається доречним висновок азербайджанських істориків про позірність Георгіївського договору 1802 р., підтвердженням чого стала «власна агресивна політика» царизму, спрямована на реалізацію загарбницьких цілей в даному регіоні¹ (Рагимли, Г. 2018, с. 115–120). Не випадково, в роботі І. Гусейнової Георгіївський договір оцінюється як марний від самого укладання, «оскільки Росія відразу ж почала порушувати його умови, зневажаючи права інших» (Гасанлы, Дж. 2010, с. 26). Автори цілком обґрунтовано підкреслюють, що Георгіївський договір 1802 р., підписаний уже після початку приєднання азербайджанських земель 1801 р. (відповідно до Маніфесту від 12 вересня 1801 р. про приєднання Східної Грузії, азербайджанські землі — Памбак, Борчали, Газахське, Шамшадильське султанства, які були в її межах, також перейшли до Росії), свідчить про те, що Росія використовувала будь-які засоби, й водночас про її відданість старому способу загарбницьких дій на Південному Кавказі.

Підтвердженням цього є нерівноправні договори, укладені з боку Росії з низкою азербайджанських ханів, зокрема, Кюрекчайські договори 1805 р. з Карабаським і Шекінським ханствами. Вони добре ілюструють характерні риси політики Росії на початку завоювань у південнокавказькому регіоні.

Розкривши мотивацію такого кроку азербайджанських володарів, зокрема його примусовість, автори підкреслюють нерівність сил і констатують стійкість двоїстості політики Росії, яка відмовлялася визнавати повну незалежність азербайджанських держав-ханств (Гасанлы, Дж. 2010, с. 5–6; Исмаилов, Э. Э. 2014, с. 152). З іншого боку, ґрунтовний розгляд цих договорів пояснюється увагою до них, як до показника значущості для Росії на цьому етапі оволодіння вказаними територіями. Доречним є висновок Ф. Аббасова про те, що «змінилися методи, але мета залишалася колишньою» (Абасов,

¹ Azərbaycan tarixi: uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər / red. t.e.d., prof S.Aliyarlı. Bakı: Azərbaycan, 1996. S. 574–575, 577.

Ф. М. 2007, с. 124, 125). У свою чергу, підкреслюється значення для Росії Кюрекчайських договорів, як можливості проникнути вглиб Азербайджану та початку ліквідації незалежних північних ханств Азербайджану й перетворити їх на провінції Російської імперії (Абасов, Ф. М. 2007, с. 172–175).

Однак в історіографії існують і роботи, де заперечується політика лавірування, яку проводив карабаський хан, а значущість Кюрекчайського договору вбачається в тому, що він поклав «початок його (карабаського хана — М. І.) політичної переорієнтації на Росію» (Джамал, С. 2005, с. 40). Автори низки статей зі згадуваної раніше збірки «Росія і Кавказ: історія та сучасність» демонструють суб'єктивний підхід, спрямований на виправдання дій Росії та обґрунтування її загарбницьких цілей на Південному Кавказі проросійською орієнтацією кавказьких народів, зокрема азербайджанців. Вони не сприймають незалежності ханств, прагнення феодалних володарів зберегти самостійність і навмисне називають їх іранськими поплічниками. Факт підписання договорів про вступ до складу Росії, до чого ханів змусили обставини, трактується як добровільне визнання російського протектора (Абдуллаєва, М. І. 2005, с. 368, 369, 370).

У роботі О. Кузнецова, який простежував високий рівень соціально-економічного розвитку ханств Північного Азербайджану до початку XIX ст., поряд із політичною ворожістю до Каджарського Ірану йдеться про наявність економічних причин для нібито добровільного переходу Карабаського, Шекінського та Шамахінського ханств під протекторат Росії. Вводячи поняття про поетапну військово-господарську російську колонізацію південно-кавказького регіону замість анексії, автор намагається виправдати їх т. зв. «добровільний перехід» існуванням економічної та політичної непримиренності між азербайджанськими ханствами і Каджарською імперією (Кузнецов, О. 2014, с. 36–37).

Розглянуті роботи підкреслюють цілеспрямованість політики царату, яка полягала в прагненні реалізувати давно накреслені плани завоювання Азербайджану, як і Південного Кавказу загалом та використанні всіх засобів і методів для досягнення завдання з боку Росії.

Насильницький поділ Азербайджану і переселенська політика царизму, яка почала реалізовуватися після підписання Туркменчайського договору 1828 р. за результатами російсько-каджарської війни 1826–1828 рр., є результатом не тільки розглянутих азербайджано-російських відносин у XVIII — на початку XIX ст., а й відправною точкою цих відносин у майбутньому. У цій статті, виходячи з завдань, основна увага приділяється лише окремим аспектам цієї переселенської політики у Північному Азербайджані на початковому етапі.

Азербайджанські історики об'єктивно вказують мету переселенської політики як частину колоніальної політики Росії на Кавказі загалом, в Азербай-

джані — зокрема, яка полягала у створенні додаткової християнської опори для імперії у регіоні через те, що християни, перш за все вірмени, заселили споконвічні азербайджанські території. Говорячи про переселення вірмен на територію Азербайджану на основі XV статті Туркменчайського договору 1828 р. та про їх особливу роль у політиці християнізації, азербайджанські вчені наводять переконливі аргументи, що підтверджують їхнє ставлення до цих фактів (Вердиева, Х. Ю. 2016, с. 40–41, 43; Abdullayev, M. 2005, s. 209–210). Розкриваючи мотивацію Росії до використання саме вірмен як знаряддя експансіоністської політики царизму, зокрема в створенні «буферної зони», згадуваний раніше О. Кузнецов зазначає, що «вірмени на той час виявилися доступнішими і дешевшими» (Кузнецов, О. 2013, с. 29).

У свою чергу, низка дослідників твердо і об'єктивно відносять зміну етнодемографічної карти в Північному Азербайджані на початку XIX ст. саме до згубних наслідків переселенської політики Росії в цьому регіоні. Тим самим критикуються погляди істориків, які представляли це переселення як бажання вірмен повернутися на батьківщину¹ (Гусейнов, Р. Н. 2015, с. 120–126, 128; Вердиева, Х. Ю. 2016, с. 74–75; Abdullayev, M. 2005, s. 209–211). Невипадково сучасний російський учений І. Бочарніков, як і майже всі представники радянської історіографії, території Іреванського та Нахчиванського азербайджанських ханств називає «Східною Вірменією» (Бочарніков, І.), хоча до російського завоювання щодо зазначених територій таку назву не вживали.

Називаючи графа І. Паскевича «прабатьком» переселення вірмен з Каджарської та Османської держав на азербайджанські землі, О. Кузнецов дає точну оцінку діям і вірмен, і Росії, за потурання якої вірмени, «...осівши й укорінившись тут під захистом російської зброї, стали заявляти про свою автохтонність і право на національну державність» (Кузнецов, О. 2013, с. 28–29).

Важливо, що низка дослідників показує переселенську політику раціонально задуманою політикою царату. Переселення вірмен з Каджарської (80 тис.) та Османської держав (40 тис.) у стратегічно найважливіші азербайджанські землі — Іреван, Нахчиван, Карабах дають ясне уявлення про те, що російська влада створила вигідні умови для вірмен, яких тоді було мізерно мало в азербайджанських ханствах, у той час як азербайджанці зазнавали нищення в результаті жорстокої й підступної політики царизму (Джамал, С. 2005, с. 43, 44–47; Məmmədli, A. 2008, s. 279–280). Важливо, що в низці робіт акцентується на створенні 1828 р. Вірменської області замість скасованих Іреванського й Нахчиванського ханств, що відповідало інтересам «імперської геополітики, яка диктувала їх перетворення на заселений “одновірцями” буфер Росії на стратегічно важливих турецькому і перському напрямках» (Джамал, С. 2005, с. 44).

¹ Azərbaycan tarixi: uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər / red. t.e.d., prof S.Aliyarlı. Bakı: Azərbaycan, 1996. S. 674.

Таким чином, розглядаючи переселенську політику царату, сучасні дослідники розкрили роль «вірменського чинника» в цілеспрямованій експансіоністській політиці Росії на Південному Кавказі, особливо, на території Азербайджану.

Сучасні автори справедливо підкреслюють усю трагічність поділу Азербайджану згідно з Туркменчайським договором між Росією та Каджарською державою.

Підсумовуючи, важливо підкреслити, що автори розглянутих у статті робіт змогли об'єктивно оцінити політику Росії в Азербайджані в другій половині XVIII — на початку XIX ст., прослідковуючи її від Петра I до завершального завоювання Північного Азербайджану й включення його до складу Росії.

Більшість сучасних азербайджанських істориків дотримується думки про геополітичне і геостратегічне значення Азербайджану для Росії, що й обумовило експансіоністську політику царизму в регіоні. Ключовими думками розглянутих робіт є те, що ханства Північного Азербайджану були незалежними державними утвореннями феодально роздробленого Азербайджану, а Росія для реалізації своїх загарбницьких планів використовувала християнський, насамперед вірменський чинник.

У проаналізованих роботах було розкрито методи реалізації російської колоніальної політики, зокрема, завуалювання експансіоністських цілей Росії в регіоні, двоїстість її політики. Трактуювання звернень азербайджанських ханів по заступництво як бажання «добровільно звернутись до Росії»; перебирання на себе ролі «арбітра» в Південнокавказькому регіоні для посилення свого впливу; схиляння керівників держав регіону до підписання нерівноправних договорів; реалізація політики переселень.

Одним з важливих висновків дослідження є положення про те, що переселення на територію Нахчиванського та Іреванського ханств вірмен було для Російської імперії найдешевшим та найдоступнішим засобом проведення тут колоніальної політики християнізації, необхідної, аби розбавити мусульманське населення Південного Кавказу. Реалізації цієї політики призвела до поступової зміни етнодемографічної карти регіону. Диференційований підхід авторів до вивчення південнокавказької політики Росії, виходячи зі становища Азербайджану, переконує в спадкоємності експансіоністської політики Росії.

Абасов, Ф. М. 2009. *Гарабагское ханство*. Баку: Тахсил. 280 с.

Абдуллаев, Т. Б. 1958. *Из истории Северо-Восточного Азербайджана в 60–80-х гг. 18 в.* Баку.

Абдуллаева, М. И. 2010. Гюлистанский мирный договор 1813 года и утверждение России на Кавказе. *Россия и Кавказ: история и современность*. Международная научная конференция 22 октября 2009 года. Махачкала: Наука ДНЦ. С. 67–374.

Бочарников И. Кавказ в истории России. Истоки интересов России на Кавказе. [Online]. Available at: <http://surl.li/ktmay>

Вердиева, Х. Ю. 2016. *Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане (XIX — начало XX вв.)*. Историко-демографическое исследование. Баку: Eсorprint, 2016. 420 с.

Гаджиев, В. Г. 1965. *Роль России в истории Дагестана*. Москва.

Гасанлы, Дж. 2010. Азербайджанская дипломатия и Карабах: от Кюрекчайского договора до большевистской оккупации. *Ирс (Наследие)*. № 5 (47). С. 4–11.

Гасанов, М. Р. 2010. Георгиевский трактат 1783 года и его значение в развитии русско-кавказских взаимоотношений. *Россия и Кавказ: история и современность*. Международная научная конференция 22 октября 2009 года. Махачкала: Наука ДНЦ. С. 153–160.

Гусейнов, Р. Н. 2015. *Азербайджан и армянский вопрос на Кавказе*. Баку. 305 с.

Гусейнова, И. 2006. *История народов Кавказа (новый и новейший периоды)*: учебное пособие для вузов. Баку: Тахсил. 604 с.

Джамал, С. 2005. Карабах в административно-политической системы Российской империя в XIX — начале XX вв. *Ирс (Наследие)*. № 2–3 (14–15). С. 40–51.

Ибрагимбеили, Х. М. 1969. *Россия и Азербайджан в первой трети 19 века (Из военно-политической истории)*. Москва.

Исмаилов, Э. Э. 2014. Ханы Карабахские: происхождение рода, подчинение ханства Российской империей и упразднение ханской власти. *Кавказ & Глобализация*. Швеция: Central Asia & Central Caucasus Press AB. Т. 8. Вып. 1–2. С. 140–170.

Кузнецов, О. 2013. Генерал-фельдмаршал граф И.Ф. Паскевич-Эриванский — герой, совершивший злодейство? *Ирс (Наследие)*. № 1 (61). С. 24–29.

Кузнецов, О. 2014. Накануне Гюлистанского мира. Ханства Северного Азербайджана в начале XIX века. *Ирс (Наследие)*. № 2 (68). С. 32–38.

Левятов, В. Н. 1948. *Очерки из истории Азербайджана в 18 веке*. Баку.

Маркова, О. П. 1966. *Россия, Закавказье и международные отношения в 18 веке*. Москва.

Мустафаев, Дж. М. 1989. *Северные ханства Азербайджана и России (конец 18 — начало 19 вв.)*. Баку.

Наджафли, Г. 2014. Планы создания армянского государства на азербайджанских землях во II половине XVIII века. *Ирс (Наследие)*. № 6 (72). С. 36–43.

Рагимли, Г. 2018. *Азербайджанские ханства в дипломатических отношениях Турции, России, и Ирана (вторая половина XVIII — начало XIX веков)*. Баку: ИПО Турхан. 332 с.

Смирнов, Н. А. 1958. *Политика России на Кавказе в 16–19 вв.* Москва.

Фадиев, А. В. 1960. *Россия и Кавказ в первой трети 19 в.* Москва.

Abdullayev, M. 2005. *Xanlıqlar və rus müstəmləkəçiliyi dövründə Şimali Azərbaycanda aqrar münasibətlər (19-cu əsrin 40-cı illərinə qədər)*. Bakı: Adiloplu. 232 s.

Əsədov, F. & Kərimova, S. 1993. *Tsarizmi Azərbaycana gətirənlər*. Bakı: Gənclik.

Məmmədli, A. 2008. *Gəlmələr (Ermənilərin gərək tarixi)*. Bakı: Adiloğlu. 444 s.

Təhircadə, Ə. 2002. *Araməhəmməd yuh Qacar (Tərcüme-yihal oçerki)*. Bakı: Kъ nəyriyyatъ. 44 s.

Quliyev, Ə. N. 1958. *Azərbaycan-Rusiya münasibətləri (15–18 əsrlər)*. Bakı.

Abasov, F. 2007. *Harabahskoye khanstvo [Kahanates of Karabakh]*. Bakı: Takhsil. [In Russian].

Abdullayev, T. 1958. *Iz istorii Severo-Vostochnogo Azerbaijana*. [In Russian].

Abdullayeva, M. 2010. Hulustanskiy mirniy dohovor 1813 hoda i utverjdeniye Rossii na Kafkaze [The Gulustan Peace Treaty of 1813 Year and Russian Approval on Caucasus]. *Rossiya*

i Kavkaz: istoriya i sovremennost Mejdunarodnaya. Nauchnaya konfirensiya 22 oktyabriya 2009 hoda. Makhachala: Nauka DNTS. S. 367–374. [In Russian].

Bocharnikov, I. *Kavkaz v istorii Rossii. Istoki interesov Rossii na Kavkaze [Caucasus in History of Russia. Origins of Russian Interests on Caucasus]*. [Online]. Available at: <http://surl.li/ktmay> [In Russian].

Verdiyeva, Kh. Yu. 2016. *Pereselencheskaya politika Rossiskoy imperii v Severnom Azerbajijane (XIX — nachalo XX vv.). Istoriko-demograficheskoye issledovaniye [Resettlement Policy of Russian Empire in the North of Azerbaijan (XIX — Early XX Century) History of Demographic Study]*. Baku: Ecoprint. [In Russian].

Gadjiev, V. 1965. *Rol Rossii v istorii Dagestana [Role of Russia in the History of Dagestan]*. [In Russian].

Gasanlı, Dj. 2010. *Azerbajjanskaya diplomatiya i Karabakh: ot Kurekchayskoho dohovora do bolshevistskoy okkupatsii [Azerbaijan Diplomacy and Karabakh: from Kurekchay Treaty to Bolshevik Occupation]*. *Ərs (Naslediye)-Heritage*. № 5 (47). S. 4–11. [In Russian].

Gasanov, M. R. 2010. *Georhiyevskiy traktat 1783 goda i yego znachenije v razvitiu russko-kavkazskikh vzaimootnoshenij [Georgievskiy Treaty of 1783 and His Meaning of in Development of Russian-Caucasus Relations]. Rossiya i Kavkaz: istoriya i sovremennost Mejdunarodnaya. Nauchnaya konfirensiya 22 oktyabriya 2009 hoda.* Makhachala: Nauka DNTS. P. 153–160. [In Russian].

Guseinov, R. N. 2015. *Azerbaijan i armianskiy vopros na Kavkaze [Azerbaijan and the Armenian Problem in the Caucasus]*. Baku. [In Russian].

Guseynova, Ə. 2006. *Istoriya narodov Kavkaza: (novyj i noveyshiy perody) [The History of Caucasian Peoples (New and the Newest Periods)]*. Baku: Takhsil. [In Russian].

Djamal, S. 2005. *Karabakh v administrativno-politicheskoy sisteme Rossiyskoy imperii v XIX — nachale XX vv. [Karabakh in Political-Administration System of Russian Empire in 19th — Early 20th Century]*. *Ərs (Naslediye)*. № 2–3 (14–15). S. 40–51. [In Russian].

Ibrahimbeyli, X. M. 1969. *Rossiya i Azerbaijan v pervoy treti 19 veka [Russia and Azerbaijan in the First Quarter of the 19th Century]*. [In Russian].

İsmailov, E. E. 2014. *Khani karabakhskie: proiskhojdeniye roda, podchineniye khanstva Rossiyskoy imperiyey b uprazhdeniye khanskoj vlasti [Khanes of Karabakh: Origin of Genus, Submission Khanates to Russian Imperia and Licvidation Power of Khanes]*. *Kavkaz & Hlobalizasiya*. T. 8. Vyp. 1–2. Shvetsiya: CA&CC. S. 140–170. [In Russian].

Kuznetsov, O. 2013. *General-feldmarshal hraf İ. F. Paskevich-Erivanskiy — geroy, sovershivshiy zlodeystvo? [General-feldmarshal Graf I. F. Paskevich-Erivanskiy — Hero, Evil Action?]*. *İrs (Naslediye) Heritage*. № 1 (61), 24–29. [In Russian].

Kuznetsov, O. 2014. *Nakanune Gulistanskoho mira. Khanstva Severnogo Azerbajijana v nacale XIX veka [The Previous Day of Gulistan Treaty. Khanates of North Azerbaijan in Early XIX Century]*. *İrs (Naslediye)*. Heritage. № 2 (68). S. 32–38. [In Russian].

Leviatov, V. 1948. *Ocherki iz istorii Azerbajijana v 18 veke*. [In Russian].

Mustafayev, J. 1989. *Severnije xanstva Azerbajijana I Rosii (konets 18 — nachalo 19 v.)*. Baku. [In Russian].

Markova, R. 1966. *Zakavkazye i mejdunarodnie otnoshenia v 18 v. [Transcaucasia and International Relations]*. [In Russian].

Nadjafli, H. 2014. *Plany sozdaniya armiyanskogo gosudarstva na azerbajjanskikh zemlyakh vo II polovine XVIII veka [The Plans of Creation of Armenian Government on Azerbaijan Lands and in the Second Half of XVIII Century]*. *İrs (Naslediye) Heritage*. № 6 (72). S. 36–43 [In Russian].

Rahimli, H. 2018. *Azerbajjanskiye xanstva v diplomaticheskikh otnosheniyakh Turcii, Rossii b İrana (vtoraya polovina XVIII — nacalo XX vekov)*. [Azerbaijani Khanates in

Diplomatic Relations of Turkey, Russia and Iran (the Second Half of 18th — Early 20th Century)] Baku: İPO Turkhan. [In Russian].

Smirnov, N. 1958. *Politika Rossia na Kavkaze v 16–19 vv. [Policy of Russia in Caucasus in the 16–19th Cent.]*. Moskva. [In Russian].

Fadiyev, A. 1960. *Rossia i Kavkaz v pervoy treti 19 v. [Russia and Caucasus in the First Third of the 19th Cent.]*. Moskva. [In Russian].

Abdullayev, M. 2005. *Khanlıqlar ve rus mustemlekecheliyi dovrunde Shimali Azerbajjanda ahrar munasibetler (XIX esrin 40 — cə illerine heder) [The Khanates and Agrar Relations of North Azerbaijan in the Period of Russian Colonies. (The 40's of the XIX Century)]*. Baku: Adilohlu. [In Azerbaijan].

Esedov, F. & Kerimova, S. 1993. *Charizmi Azerbajjana hetirenlər [Who Brings Tsarism to Azerbaijan]*. Bakə: Henjlik [In Azerbaijan].

Memmedli, A. 2008. *Gelmeler (Ermenilerin hercek tarixi) [Settlers (the Real History of Armenia)]*. Baku: Chashiohlu. [In Azerbaijan].

Tahirzade, E. 2002 *Ahamehemmed shah Hacar (Tercumeyihal ocherki) [Aga Muhammad Shah Gacar]*. Bakə: Kur, nəshriyyati. [In Azerbaijan].

УДК 663:339.168.021.8](091)(477.5)«185/189»

DOI: 10.20535/2307-5244.56.2023.288765

О. А. Чумаченко

ORCID 0000-0002-6889-5221

*Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка*

М. П. Понирко

ORCID0000-0001-9312-5010

*Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка,*

О. Chumachenko

Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University

М. Ponyrko

Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University

**ОСОБЛИВОСТІ АКЦИЗНОЇ ВИННОЇ РЕФОРМИ
РОСІЙСЬКОГО ІМПЕРСЬКОГО УРЯДУ
НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.**

*Features of the Russian Imperial Government's
Wine Excise Reform in Left-Bank Ukraine
in the Second Half of the 19th Century*

У статті досліджуються особливості впровадження та основні результати акцизної винної реформи в другій половині ХІХ ст. на Лівобе-